

Ivo DILBER, D. I.

SJEĆANJA NA GODINE PROVEDENE U JUGOSLAVENSKOM KOMUNISTIČKOM LOGORU

Predgovor

Časni brat Ivo Dilber član je Hrvatske pokrajine Družbe Isusove. Rođen je 1921. g. u Bosni u Rauševcu, župa Brestovsko kraj Kiseljaka. Kad je izbio Drugi svjetski rat mobiliziran je u hrvatsku vojsku u kojoj ostaje sve do kraja rata. Po završetku rata nakon tragedije razoružane hrvatske vojske prijavljuje se isusovcima u Zagrebu 1945. g. kao kandidat za Družbu Isusovu. Početkom srpnja 1945. komunističke zločinačke vlasti prigodom pretresa hapse ga u samostanu Družbe Isusove u Zagrebu, osuđuju ga na montiranom procesu i šalju s tisućama drugih hrvatskih rodoljuba na tešku robiju. Sve što je doživio i proživio čekajući tzv. „suđenje“, te kroz godine robije u jugo-komunističkim kazamatima detaljno je opisao u ovim svojim sjećanjima čija je redakcija dovršena koncem lipnja 2006. g. Nakon odslužene robije br. Ivo ulazi u Družbu Isusovu i postaje brat pomoćnik. U Hrvatskoj provinciji D. I. vršio je razne službe, a 1967. pretpostavljeni ga šalju na službu u Rim u Zavod Germanicum gdje i danas živi služeći Bogu kao redovnik isusovac.

Nakon što je Skupština Europskog parlamenta na svome zasjedanju od 25. siječnja 2006. usvojila rezoluciju o međunarodnoj osudi zločina totalitarističkih komunističkih režima, ove uspomene br. Ive Dilbera postaju sada veoma aktualne. U točki 8. Rezolucije tako čitamo: „Skupština vjeruje da žrtve zločina totalitarnih komunističkih režima koje su još žive ili njihove obitelji, zaslužuju sućut, razumijevanje i priznanje za svoje patnje.“ Stoga su sjećanja br. Dilbera ovdje opisana dragocjeni doprinos za razotkrivanje istine o tolikim žrtvama komunizma i tragedijama što su doživjele i proživjele stotine tisuće Hrvata u 20. stoljeću.

Potresna je i žalosna činjenica da za te komunističke zločine do danas nitko nije priveden pravdi niti osuđen. Ali kao kršćani koji trebamo praštati, znademo također da ako ljudska pravda zataji, Božjoj pravdi nitko izbjeći neće. Isto tako znademo da će Bog jednoga dana svaku nevinu patnju i nepravdu nadoknaditi, izravnati kako nam je to najavio i obećao Krist Gospodin kad je rekao: „Blago žalosnima jer će se utješiti“.

o. Božidar Nagy, D. I.

NEKOLIKO MISLI KAO UVOD

U mojim poodmaklim godinama (sada sam u 85. godini) osjećam posljedice od provedenog vremena u komunističkom zatvoru-logoru. Mnogo puta postavljao sam pitanja samome sebi: znaju li naša mlađa pokoljenja kako se je nečovječno postupalo sa osuđenima u jugoslavenskim komunističkim zatvorima-logorima? Oni su učili u školi kako se je postupalo u nacističkim konc-logorima. Mi bivši osuđenici-robijaši komunističkog režima sve do nedavno bojali smo se o tome govoriti ili pisati. Sada kada je u Hrvatskoj slobodna demokratska vlast, nije mi poznato je li tko o tome što napisao za javnost. Dugo sam vremena izvan domovine pa to ne znam. Katkada pomišljam, pa možda je i malo preživjelih iz onih prvih godina komunističke strahovlade u Hrvatskoj. Šutjeti o tome bio bi veliki propust. Da ja opišem svoje uspomene iz tih dana, nisam vješt peru. No ipak, odlučio sam, makar nespretno, uz tehničku pomoć moga subrata oca Božidara Nagya, napisati ovaj mali prikaz. Možda će to biti jedan mali doprinos rasvjetljavanju hrvatske povijesti u Hrvatskoj onih prvih godina komunističke strahovlade, iz onih mračnih dana nakon 2. svjetskog rata. Možda neke stvari nisu poznate. Još se i sada nakon 60 godina sjećam mnogih pojedinosti i zločinačkih imena.

Rim, na Petrovo, 29. lipnja 2006.

Br. Ivan Dilber, D.I.

HAPŠENJE

3. srpnja 1945., u noći između 22 i 23 sata, došla je po mene milicija u civilu s pratnjom vojnika u isusovačku rezidenciju u Zagrebu u Palmotićevoj ulici 33, gdje sam se tada nalazio kao kandidat za isusovački red. Imao sam 24 godine. Došli su s nalogom da liše slobode patera Josipa Müllera, D. I. i brata Nikolu Jurišića, D.I. Uz to su pretražili cijelu kuću, sve prostorije. Spavao sam u sobi za kandidate na 3. katu. Prodrmaše me na spavanju i rekoše: "Daj lične dokumente". Pružim im svoju vojničku iskaznicu koju sam jedino imao kod sebe. Služio sam u hrvatskoj vojsci za vrijeme NDH. "A gdje ti je oružje?" "Kažem da sam ga predao u gradu gdje i drugi. "Ustani i ajde s nama!" Dovedu me u sobu p. Müllera. Tu su dva službenika u civilu i dva vojnika s oružjem. Dvojica u civilu kopaju po sobi. Tu je bio prisutan i poglavnik kuće, superior p. Leopold. Kad me je vidio da sam došao s vojnicima, onako bez da sam išta ponio sa sobom, kaže mi: "Sinko, što nisi ponio deku?" Jedan od njih reče: "Ma ne treba mu, on će brzo...", itd. Onaj valjda stariji kaže vojniku: "Otprati ga u sobu, neka uzme deku., Uzeo sam najdeblju vunenu deku i to mi je spasilo život.

Imali su nalog za hapšenje p. Müllera, a za mene ne. Ja sam tako uhapšen onako "usput" bez ikakva razloga. Brat Jurišić uhapšen je radi svoga brata koji se negdje skrivao. Bio je ustaški logornik. Pri polasku iz sobe p. Müller klekne na pod i p. Superior mu da blagoslov.

Izvedu nas na ulicu, strpaju u zatvoreni kombi i s nama u zatvor. Zatvor, mala prostorija, valjda građena za jednu osobu. Osim nas trojice, tu su već bili drugi koji su vjerojatno iste noći ovamo dovedeni. Valjda nas je bilo desetak ili više. Između ostalih, tu je bio dr. Politeo, kasniji branitelj na sudu nadbiskupa Stepinca. Tu je jedna časna sestra u redovničkome odijelu. P. Müller i br. Jurišić bili su u talarima. U uglu kanta za nuždu. Mislim da je sobica predviđena za jednu osobu po tome jer je kanta bila mala i skoro puna. Cijela sobica smrdi, malo je zraka. Svi sjedimo nad svojim stvarima, koje smo ponijeli sa sobom. Moje mjesto je bilo uz vrata na betonu. Pater Müller sve tješi; ne bojmo se, u Božjim smo rukama itd. Tu smo prosjedili, pročučali, kako se je moglo, do jutra. Ujutro najprije nekud odvedoše časnu sestru. Poslije i druge razmjestiše po raznim ćelijama. Mene smjestiše u jednu ćeliju koja je bila već puna. One dane sve je bilo prenatrpano po zatvorima. Onih dana ćelije su se brzo punile, a i praznile da se napravi mjesta za nove. P. Müllera smjestili su samoga u jednu ćeliju i dali mu pisaći stroj s nalogom da opiše cijeli svoj život, posebno čime se je sve bavio kao isusovac.

U mojoj novoj ćeliji, koja je već bila puna, za mene je bilo mjesta na betonu kraj vrata, gdje ću preko dana sjediti i spavati. Zadnji sam došao. Na jednoj je strani "prična", 50 cm od poda uzdignuti ležaj od dasaka, gdje je osuđenik spavao. U kutu te ćelije bila je jedna rupa koja je služila kao zahod. Prvu noć moga boravka rupa se začepila i sva tekućina se razlila po podu. Moja debela deka upila je sve to. Ustanem, a iz nje curi. To je bilo, kao moje "krštenje", uvod u druga poniženja koja će još nadoći. I drugu večer umotao sam se u moju mokru i smrdljivu deku. Nema se gdje osušiti. Tu sam slušao otkucavanje pisaćega stroja patera Müllera, koji nije bio daleko od moje ćelije. Bio je marljiv, pisao je.

PRESLUŠAVANJA KOD "ISTRAŽITELJA"

Ne znam koliko su me puta premještali iz ćelije u ćeliju. Počela su preslušavanja. Preslušavanja su se vršila kasno noću poslije deset sati. "Istražitelji" su umjesto pravnika bili partizanski oficiri ili podoficiri. Vojnik koji vodi na preslušavanje, dođe u ćeliju, prozove ime i brzo vani, na hodniku, počne me gurati naprijed, grubo i brzo, brzo, skoro u trku. Onako iz sna, čovjek se još više prestraši. Dovede u sobu "istražitelja" koji sjedi u vojničkome odijelu, na stolu pred njim pištolj i opasač. Tukli su s vojničkim opasačem. Jedan koji je prije mene bio na saslušanju potihom mi je pričao kako je to išlo kod njega: «Tražio je od mene da priznam ono što on hoće, o čemu ja nemam pojma. Negirao sam. Tukao me je opasačem. Onda kaže: 'Zini da ti ne kvarim zube'. Ja zinem, on ugura cijev pištolja u grlo i upita me: 'Hoćeš li jednom govoriti istinu, sad ću opaliti!'»

Tako dođoh i ja prvi put na red. Dok sam bio umotan u moju smrdljivu deku digne me brzo van. Na hodniku me brzo gurne naprijed. Mislim si kakva žurba, zar smo zakasnili. "Istražitelja" je bilo više. Dovede me vojnik koji me pusti u sobu. Na stolu također pištolj i opasač. Moram priznati da me nije zlostavljao. Valjda je iz podataka vidio da sam bio običan vojnik domobran. Pitanja su bila: - Zašto sam se nakon svršetka rata (on je imao ljepši izraz - «oslobođenja») sklonio kod isusovaca. - Kažem: »Zaposlio sam se.« »Koga si poznao? Poznaješ li p. Müllera?« Kažem: »Prvi put sam ga vidio kada su nas vodili ovamo u zatvor.« »O čemu isusovci razgovaraju među sobom?« Kažem: »Kao civil, nisam imao pristup u njihovu zajednicu.« itd. Nisu znali da sam bio kandidat za isusovce. Takvih preslušavanja imao sam više puta. Uvijek je bio drugi "istražitelj" i uvijek se to obavljalo kasno noću. Zastraje čovjeka iz sna. Valjda je to i bila svrha.

Tako mi je jedan vojnik, kada me je vodio na preslušavanje, dok smo pred uredom morali čekati, naredio da skinem svoje cipele i predam ih njemu. On je meni dao svoje napola razvaljene. Nisam smio protestirati. Možda je on mislio: Tebi i tako za kratko vrijeme više ne će trebati cipele, tebe će...« Valjda je to naučio od drugih svojih drugova vojnika, da to čine i drugi. Država ih još nije mogla pristojno odjenuti. Prije dva mjeseca došli su iz šume kao otrcani partizani.

Jednoga dana premjestiše nas iz više malih ćelija u jednu veliku sobu. Tu nas je bilo valjda blizu dvadeset. Među ostalima bio je tu i pater Müller, dr. Đuro Kumičić, sin književnika Eugena Kumičića. Njemu je poglavnik Pavelić pri odlasku, prilikom povlačenju iz Zagreba, predao grad i upravu kako bi bio posrednik kada dođu partizani. On je uhapšen i kasnije suđen samo zato što je na radiju »Zagreb« rekao: »Građani, ostanite mirni u svojim stanovima, kada dođe neprijateljska vojska«. Razlog za hapšenje bio je zato što je rekao da su oni bili «neprijateljska vojska». Inače, on uopće nije sudjelovao u ustaškoj vlasti. Tu, iz te sobe, ostalo mi je u sjećanju ovo: Bila je nedjelja. Pater Müller nam je čitao, predvodio iz svoga brevijara, držao duhovni nagovor, predmolio molitve. Kraj njega je dr. Weber plakao kao dijete. P. Müller nas je sve tješio kao otac. Od tada nikada više nisam vidio patera Müllera.

Drugi dan, tko zna zašto, opet nas razmjestiše po raznim ćelijama. Valjda je to sada bilo po kategorijama. Ćelije su svagdje bile prepune. Stalno su nadolazili novi. Stalno su iz ćelija nekud odvodili ljude, koje više nikada nigdje nismo vidjeli. Na

slobodu nisu otišli. Na prozorima ćelija pribijene su daske tako da se ravno gledajući van ne vidi ništa, samo se kroz zadnje dvije donje daske vidi, i to u dvorište. Vidjelo se u širini oko 2 cm prema dolje. Oni upućeniji u te stvari gledali su u dvorište i vidjeli kako stalno dolazi "crna marica", zatvoreni kombi koji je odvezio zatvorenike u smrt. Uglavnom je noću bio veliki promet. Odvodili su ih u Maksimir i strijeljali. Zato je kod nas u ćelijama bilo stalno premještanje. Jedne noći (sve važnije stvari događale su se pod okriljem noći) iz moje ćelije izvedoše sve nekud. Ostadoh sam. Mislio sam: ili oni sada svi idu u smrt ili sam samo ja kandidat za smrt. Navališe sve stjenice na mene. Nisam ni znao da ih ima toliko. Pikiraju ravno sa stropa na moj vrat izjedoše me sa svih strana. I tako ne spavam. U tim ćelijama unutra nije bilo električnoga svjetla, nego je iznad vrata bio prozorčić i na hodniku je bila žarulja kroz koju je svjetlo dopiralo u ćeliju. Negdje iza pola noći otključaše se vrata i uguraše jednoga k meni unutra.

Kad ovdje pišem 'uguraše', spomenut ću jedan slučaj koji mi je ispričao moj prijatelj te kako su i njega doveli i "ugurali" u ćeliju. Moj prijatelj Ivan Pavičić bio je običan čovjek, kuhar po zanimanju, rodom iz Međimurja. Pričao mi je:

»Doveli su me noću pred ćeliju, otključa vrata i gurne me unutra. Okliznuo sam se i pao, udario glavom o pričnu daske. Ne znam koliko sam vremena bio u nesvijesti. Kad sam se osvijestio, bio je mrak. Ne vidim ništa, napipam oko sebe mokro na betonu. Zato sam se i okliznuo i pao. I opet pipam i ustanovim da je to zgrušana krv. Pipam sebe, ma to nije moja krv. Tako razmišljajući primijetim da nisam sam. Netko se u uglu miče. Slušam, nešto šapće. Pa on se moli. Slušam, šapće zdravo Marijo itd. Pita on mene: 'Druže, ko' si ti?' Ja sam mu nejasno odgovorio. Pitam ja njega tko je on. On mi kaže: 'Ja sam seljak, rekao selo nedaleko od Zagreba.' Kaže: 'Došli partizani k meni tražiti da im dam konje i kola da odvoze žito što su oduzimali seljacima, a ja im nisam dao. Oni su me isprebijali i strpali u zatvor. Mislim da konje i kola nikada više ne ću vidjeti.' Izgleda da ta krv nije bila njegova. Ko' zna koga su tu mučili.'...» završio je moj prijatelj Pavičić.

Dakle, onaj moj došljak u sobi, koji je imao o vratu medaljicu, bradat, sjedne, i nakon nekoga vremena počne plakati. Vidim teku mu prave suze. Kaže: »Sada su me rastavili od moga oca. Bili smo zajedno u podrumu. Ja mislim da je ovo ćelija za smrt.« Prije toga rekao mi je da je pravnik. Ja ga tješim: »Vi kao pravnik znate da bez velikoga razloga ne možete biti suđeni...« Ipak, bio sam pred njim oprezan. Naime često su znali ubaciti u ćeliju čovjeka okrvavljena i poderana odijela koji se tuži i psuje sve da su ga tukli, isprebijali jer je bio ustaša itd. I zamalo stekne simpatija od nekih pa se otkriju. On drugi dan bude pozvan i odvedoše ga nekud, tj. u drugu ćeliju da vrši svoju misiju. Onda iz te ćelije počnu pozivati one koji su mu se povjeravali i odvedu ga nekud.

Kod moga zadnjeg preslušavanja kod "istražitelja" rekao mi je: »Vidimo da ništa nisi učinio zbog čega bi te trebali suditi. Ti ćeš biti otpušten iz zatvora, ali ne da ideš kući, nego ćeš ići u vojsku da odslužiš vojni rok.« Kažem mu: »Ja sam dvije i pol godine (od)služio vojni rok kao domobran. Kaže mi: »Ti nisi bio domobran, ti si bio švabobran, sad ćeš tek ići u našu pravu vojsku u narodnu armiju.« Vратиše me u moju ćeliju. Bilo mi je pri duši veliko olakšanje i to sam pričao drugima. Zavidjeli su mi na sreći.

Slijedeći dan premjestili su me u jednu veću prostoriju gdje je već unutra bilo oko dvadesetak osoba. Razmjestiše se na jednom kraju sobe da i meni

dadnu mjesto uza zid. Svi su sjedili uza zid s jedne i druge strane sobe. Sjedili su ispred svojih svari. Dopade me mjesto do jednoga čovjeka tridesetih godina. Bio je iz Međimurja. Bio je policijski činovnik. Ime mu je bilo isto Ivan. Sprijateljili smo se i držali se zajedno nekoliko mjeseci. Malo zatim zapne mi oko na zidove sobe. Svi su ispisani olovkom kao i okolni obrub. Svaki je pisao ime i prezime itd. osuđen na 20 godina, drugi na smrt, treći 15 godina itd. Visoko na zidu iznad prozora netko je ugljenom narisao križ i mrtvački lijes, a ispod toga natpis: "Izgubite svaku nadu vi koji ulazite ovdje". Pomislim, ma gdje sam ja, gdje su me smjestili? To me je zastrašilo. Gledam okolo tužna lica. Malo tko govori jedan s drugim. Nakon nekog vremena moj mi drug Ivan šaptom govori: »Vidite li onoga tamo. Bio je pukovnik u hrvatskoj vojsci, očekuje smrtnu kaznu, a onaj tamo bio je isto časnik u hrvatskoj vojsci i on očekuje isto zlo i tako još nekoliko mi ih je predstavio. Promatram te ljude, svi su u najsnažnijoj muževnoj dobi od četrdesetih godina. Zašto očekuju smrt? Da li zato što su Hrvati ili što su bili hrvatski časnici?

Ivanu sam rastumačio što mi je rekao moj zadnji "istražitelj" kako ću biti pušten kući. On me sa sumnjom pogleda ispitujućim pogledom. Bio je policajac pa se u to razumije. Počeli su se i drugi zanimati sa mene. Kad su čuli da sam kandidat za slobodu, neki su u to povjerovali, a neki su sumnjali u to. Neki, ipak, za svaku sigurnost, počеше me moliti, kad iziđem na slobodu, da odem do njihovih i kažem ovo i ono. Po tome sam zaključio da su većina Zagrepčani. Govore mi adrese svojih. Ne smijem to nigdje zapisati. Jedan me je jako molio (bio je hrv. časnik). Zapisao sam olovkom iznutra na koži svoje cipele: Petrova ulica 44. Sproveo sam tu prvu večer i imao žalostan osjećaj. Promatrao sam ove ljude koji očekuju najgore kazne, kako ne spavaju, prevrću se na svom ležaju, sad desno, sad lijevo i otpuhuju. Nisam ni ja spavao. Svako i malo škripanje ključa u bravi i sve se glave okrenu u tom pravcu.

S U D E N J E

Slijedeće jutro. Otključaše vrata i otvoriše ih širom s nalogom: »Svi na hodnik u stroj, ostavite sve svoje stvari u sobi!« Gledamo kako na hodniku stoji više vojnika. Izlazimo u grobnoj šutnji i slutnji. Vodili su nas hodnicima, morali smo šutjeti, a i nije nam stalo do govorenja. Uvedu nas u jednu veliku salu. Moj mi Ivan šapne: »Ovo je sudnica.« Upozoriše nas da ne smijemo ništa između sebe razgovarati ili postavljati pitanja službenicima. Tu nas je bilo skupljeno i iz drugih soba. Postrojili su nas da svi stojimo 4 i 4. Dolaze trojica i sjedaju za stol i jednostavno počnu čitati presude. Nema tu advokata, branitelja. Tu je samo "kadija tuži – kadija sudi." Pročita se ime i prezime, iza toga 20 godina zatvora, doživotni zatvor, 'druga armija' pa opet 'druga armija'. 'Druga armija' su ponavljali iza svakog trećeg imena a i manje. Ipak, šapnem mom Ivanu što to znači 'druga armija'. On odgovori da druga armija izvršava smrtnu kaznu u Zagrebu. S bolom u duši pomislim koliki, dakle, idu u smrt. Tako, kad pročitaše moje ime, odmah sam pomislio da idem na odsluženje vojnoga roka. Međutim nastaviše čitati: »Osuđuje se na kaznu zatvora u trajanju od 6 godina s

prisilnim radom!« Tek sam negdje nakon mjesec dana pročitao moju presudu. A ona je glasila:

"Kazna zatvora od 6 godina s prisilnim radom te, po izdržanoj kazni, kazna na deset godina gubitka građanskih i političkih prava zato što se pokušao sakriti u samostanu kod isusovaca, u organizaciji patera Müllera koji je spremao preko granice bijeg visokih ustaških glavešina a i on sam spremao se na bijeg.»

Kad je "sudac" pročitao moju presudu na ustima mi je bilo da zapitam, premda se nije smjelo: «Ma... zašto takva kazna, kad mi je 'istražitelj' rekao da nisu na meni ništa našli zbog čega bi me sudili.» Moj drug Ivan primijetio je na meni da sam htio nešto reći te me gurne u rebra i kaže: »Šuti, budi sretan da ti je glava ostala na ramenu. Vidiš koliki idu u smrt i zašto idu?« Ušutio sam, imao je pravo. Usput: nikad u svome životu kasnije nisam glasao na izborima, jer nisam imao prava, a kad je to isteklo, nisam ta prava niti tražio.

Nakon "suđenja" vratiše nas po grupama u naše sobe. Idući hodnicima u sobu pomislim: »Promijenili su mišljenje. Možda su za mene rekli kad je već tu u zatvoru, da to ne bude onako uzalud, dajmo mu koju godinu zatvora«.

U ovoj grupi čitanja osuda nije bio p. Müller ni brat Jurišić. Kad smo se vratili u sobu, nastala je još veća tišina. Na očima osuđenih na smrt vidio sam suze u očima. Gledajući one koji očekuju smrt, pomislio sam koliko je tek ovih dana odvedeno u smrt bez ovoga cirkusa od suđenja! Ovo je vlast tame. Na zid, gdje je bilo moje mjesto u sobi, napisao sam i ja svoje ime i prezime i koliko sam suđen. Tu noć nitko u sobi nije spavao, samo smo se prevrtali na jednu i drugu stranu.

SLUČAJ PATRA MÜLLERA

Nakon moga suđenja, patera Müllera nikad više nisam vidio.

Pater Josip Müller, D. I., živio je u Rezidenciji isusovaca u Palmotićevoju ulici u Zagrebu. Pastoralno je bio vrlo aktivan. Vodio je Marijine kongregacije. Osim tih poslova bio je i ispovjednik u zatvoru onima koji su osuđivani na smrt za vrijeme NDH. Da je bio dobro poznat u Zagrebu, zaključio sam i po ovome: kad su nas uhapšene vodili iz jednog u drugi zatvor, iz Petrinjske u Đorđićevu ili obratno, vodili su nas ulicom u stroju. Prepoznali su patera Müllera, mahali za njim, plakali, drugi su bacali pred njega kutijice čokolade i cigareta.

U zatvoru gdje je pater Müller bio ispovjednik za vrijeme NDH, bio je u ono vrijeme jedan mlađi ustaški časnik. Otkriven je da je bio špijun za partizane među ustašama. Zbog toga je osuđen na smrt. On je molio patera Müllera da se zauzme za njega. P. Müller je išao samom poglavniku dr. Anti Paveliću i molio ga za njegovo oslobođenje. Pavelić ga je odbio. Pater Müller je i opet išao moliti. Pavelić je rekao p. Mülleru: »Pater, Vi tražite njegovo oslobođenje, a da on sutra dođe na vlast, skinuo bi Vam glavu.« P. Müller je ponavljao da ga dobro poznaje, a on će jednom koristiti Hrvatskoj itd. I na koncu je Pavelić popustio i naredio da ga se pusti iz zatvora. Kad je otpušten iz zatvora, otišao je direktno k svojim partizanima u šumu.

U lipnju 1945. kad su komunisti preuzeli vlast u Zagrebu, (došli su u

Zagreb 9. svibnja), došao je ovaj u rezidenciju u Palmotićeve ulicu da se "zahvali" pateru Mülleru što mu je spasio život. Tom zgodom savjetovao je patera da bježi iz Zagreba jer bi mogao biti uhapšen. Rekao je: »Ja sam oficir u OZNI, (tako se je onda zvala UDBA), ja bih vam mogao pomoći u bijegu preko austrijske granice. P. Müller je rekao: »Ja ne bježim, nikome nisam zla napravio, ne bojim se, ne, ja ostajem sa svojim narodom.« On je ponovno došao nakon nekoliko dana s istim prijedlogom. P. Müller je odbio. Onda je ovaj rekao: »Dobro, ako vi ne ćete bježati, ja bih mogao iz zahvalnosti prema vama učiniti to kojemu vašem prijatelju, koji se osjeća ugroženim. I p. Müller je pristao. Rekao je: »Pa imam dvojicu, dr. Valčića i dr. Franju Ružinskog.« Dogovorili su se neka ta dvojica sutra u dogovoreni sat dođu u predgrađe Zagreba kod dogovorenoga mjesta. On će doći, uručiti im falsificirane isprave s kojima će sigurno moći prijeći granicu Austrije. Drugi dan oni su došli. On je došao s autom, strpao ih u auto i s njima u zatvor. Drugi dan izdao je naredbu za hapšenje p. Müllera.

Negdje u ljetu 1946., kad smo u logoru Stara Gradiška nešto radili, čujem jednoga čovjeka kako u razgovoru s drugim spomene ime p. Müllera. Upitao sam ga: »Poznajete li Vi p. Müllera?« On odgovori: »Poznajem.« Onda on mene upita a da li ga ja poznajem. Rekao sam da sam iz njegove grupe itd i upitao ga: »Recite mi, što vi o njemu znate!« On mi je rekao ovo: »Ja sam po zanimanju novinar. Bio sam osuđen na smrt. Nas 200 osuđenih na smrt pisali smo molbu za pomilovanje, među nama je bio i p. Müller. Nama tridesetorici smanjena je kazna, pomilovani smo, ja sam dobio doživotnu robiju. Nad ostalih 170 izvršena je smrtna kazna. Prema tome, ja mislim pater Müller je po svoj prilici strijeljan u 11. mjesecu 1945. To su obično činili u Maksimiru.»

Mnogo i mnogo puta u mome životu u logoru pitao sam samoga sebe: 'Kakav je to moral komunista u čijim sam ja sada rukama. Pater Müller je onome spasio život, a on, iz «zahvalnosti», poslao je patra Müllera u smrt. Tko zna, možda mu je to trebalo da poraste u karijeri!?' Dogodilo se upravo ono što je Pavelić rekao patru Mülleru: »Patre, Vi tražite njegovo oslobođenje, a on da sutra dođe na vlast, skinuo bi Vam glavu".

NA PRISILNOM RADU U PRIVREMENIM LOGORIMA

Pošto sam sproveo jednu noć poslije suđenja u onoj sobi s drugima, ujutro me pozovu samoga iz sobe: »Izađi van sa svim svojim stvarima!« Pridružili su me jednoj grupi i odvedoše nas na željezničku stanicu. Strpali nas u jedan vagon, vagon za životinje bez prozora, samo su pri vrhu bile neke rešetke. Zatvoriše izvana i vlak krene. Na koju smo stanicu stigli ne znam. Išli smo jedan dio pješke i dovedoše nas u privremeni logor Popovaču, izvan gradića, gdje je već sve bilo spremno za nas. Bio je to jedan neplodni kraj okružen bodljikavom žicom. Tu se je nekad nešto iskopavalo jer je bilo više rupa i brežuljčića visokih oko 2 m. Na uglovima su postavljene stražarnice. Tu nas utjeraše unutra kao ovce u tor. Ovice u toru su barem bile sigurne od vukova, a ovdje su nas vukovi čuvali. Nakon par dana tu sam prvi put kod dijeljenja hrane čuo kod "kazana", kako se jedan vojnik hvali kako je danas ubio jednoga bandita tj. osuđenika. Tako su nas, osuđenike, čuvari - vojnici zvali: »Ej ti banditu dođi ovdje ili učini ovo!«

Unutra u logoru nigdje kakve zgrade ili barake. Sve na otvorenome, na suncu i kiši. Tu je već bila veća grupa osuđenika koji su došli prije mene. Isti dan predvečer dovedoše drugu grupu i tako se je nastavljalo. Spava se u mraku ili osvjetljeno mjesečinom vani, gdje tko hoće, jednostavno na zemlji. Noći su hladne. Tko si je donio kakav pokrivač, još nekako se u njega mogao umotati. No, neki su uhapšeni samo u hlačama i košulji i takovi legnu jednostavno na zemlju skvrče se i kušaju spavati. Nakon par dana izniklo je tu "privatnih stanova". S nekim komadom špicastoga željeza i drveta iskopali su ispod onih malih uzvisina rupe u zemlji, gdje se je moglo skloniti od kiše, a noću je tu bilo malo toplije i bilo se zaštićeno od rose. Takvih "nastambi" izniklo je više, već prema tome kako se je tko snašao i osvojio to mjesto.

Hrana je bila očajna. Iza rata živjelo se i vani oskudno. Nisu nas imali čime prehraniti. Mali komadić kukuruznoga kruha, nekakvo varivo kao za svinje, vrlo rijetko, nemasno. Meso nikad.

Zagrepčani kao i oni iz okolnih mjesta Zagreba, kad su saznali gdje su njihovi, počeli su svoje posjećivati i donositi pakete hrane za svoje. To bi straža primila i izručila osuđenom. Nekada je bio dozvoljen i razgovor sa rodbinom u ograničenom vremenu. Ostao mi je u uspomeni jedan žalostan događaj iz onih dana. Bio je tamo i jedan osuđenik, bivši hrvatski pukovnik prezimenom Rogulja. (Neka se nitko ne čudi što je među nama bilo i pukovnika koji nisu smaknuti. Bilo je slučajeva da su nekoga jednostavno iz logora ponovno odveli na sud. Rogulja valjda nije bio puno kriv jer je za vrijeme rata bio na Crnome moru kao instruktor hrvatskih avijatičara). On je vani na cesti primijetio da mu je došla žena u posjete i vidio je kako nosi paket. Popeo se na jedan panj i razgovarao je sa ženom znakovima prstiju. Stražar je primijetio taj razgovor i krenuo je žurno prema ženi. Ona to nije primijetila. Pukovnik joj je davao znak neka se makne, no bilo je kasno. Kad je stražar došao pred nju, pokušala se naglo okrenuti i pobjeći i pala je preko jednoga panja. Drugi dan je u mjestu umrla. Tu su je pokopali, a mužu nisu dopustili da joj bude prisutan pogrebu. Bila je trudna.

Skupilo se dosta osuđenika u tom logoru. Počeli su nas izvoditi na radove u bližu okolicu. Ta suđeni smo na prisilni rad. Odvojili bi oko dvadesetak osuđenika, dobili tri stražara i išli smo na razne radove: kopali bi jarke oko cesta, popravljali ceste itd. Po povratku s posla u logor, drugi stražari - vojnici dočekivali su nas i brojali jesmo li svi. Kod toga brojanja, kako je koji stražar bio raspoložen za to, gurali su nas unutra udarajući nas na razne načine. Tako sam i ja tu prvi puta dobio udarac u leđa kundakom puške. Drugi puta, kada smo se vraćali, ja sam se progurao u sredinu da opet ne bi dobio udarac. Inače, stražari su nam rekli da im je naređeno da kada vide da netko bježi ili se sprema na to, da ga odmah ustrijele. Radili smo i po kiši. Stražari su imali kišne kabanice. Kad bi se vratili u logor mokri od kiše u tome se je ostalo i u istom išlo i spavati jer drugoga se nema. Ne znam da li tu u Popovači kraj našega logora ili nekog slijedećeg malog logora, uglavnom nedaleko od nas bio je i logor za žene. Mogli smo se glasnije razgovarati i vidjeti i prepoznavati. I one su imale svoju žičanu ogradu. Jedan mi Zagrepčanin kaže: »Vidite li onu tamo, to je Marica Stanković, predsjednica ženskoga ogranka križarica.« Ona se nekako u to vrijeme okrenula, bila je nasmijana, mahali smo jedno drugome. Iza toga, isti mi čovjek kaže: »I onu tamo poznam. Ona je bila 'Klosetfrau' u vojarni za Nijemce, i zbog toga je suđena 'jer je surađivala s okupatorom.' U ono nesigurno vrijeme dosta je bilo da jedna žena rekne: »Ja onoga

poznajem, bio je ustaša!«, i taj bi bio uhapšen.

Svaki dan pristizale su nove grupe osuđenika. Otvarali su privremene, male radne pokretne logore. Odlazilo se van daleko raditi i u tim logorima se je stanovalo. I ja sam tako bio u jednoj grupi gdje smo radili i, po obavljenome poslu, selili dalje. Svagdje gdje smo stigli, našli smo "gostoljubivi smještaj". Mjestašce bijaše okruženo bodljikavom žicom. Na jednome mjestu iskopali su jamu za WC, ali nisu je zaštitili daskama sa strane, nego je samo iskopana jama na otvorenome da nas svi gledaju. Tako smo se selili. U pamćenju su mi ostala mjesta: Sveti Križ, Ivanić Grad, Kloštar Ivanić. Uvijek je to bilo izvan samoga mjesta. Sjećam se, mislim, pred Ivanić Gradom, doveli su nas u napola srušenu kuću u ratu. Da bi je lakše čuvali, okružili su je bodljikavom žicom i nas sve strpali u jednu sobu kao sardele jedan uz drugoga. Da su barem malo imali čovječnosti, pa da su na pod dali slame, ali ništa. Negdje je pod bio od napola istrulih dasaka, a ostalo je zemlja; i na to lezi i na tome spavaj. Kod seljenja iz jednoga logora u drugi išlo se pješice noseći na sebi sve svoje stvari. Stražari vojnici išli su uz nas pješice ili na konjima. Naređeno im je da pucaju na onoga, koji se samo malo udalji iz stroja.

PREMJETAJ U KONCENTRACIONI LOGOR STARA GRADIŠKA

Jednoga dana vratili su nas sve u početni logor Popovaču. Drugoga dana odvojiše jednu grupu, među kojom sam bio i ja. Odvedoše nas na željezničku stanicu i strpaše u životinjske vagone. Vagone za stoku zatvore izvana. Neki mali rešetkasti željezni prozor bio je pri vrhu. Tako im je bilo najlakše čuvati nas od bijega. Dospio sam u jedan vagon gdje su svi bili novi. Mislim da su u našem vagonu skoro svi bili intelektualci. Među ostalima tu su bili dr. Đuro Kumičić, sin književnika E. Kumičića, Lovro pl. Matačić... Rekli su mi za njega da je onda bio šesti dirigent svijeta.

Vozili smo se noću. Većinu puta pjevali su, ali ne od veselja, nego da nam skrate muke. Bilo nas je toliko u vagonu da smo jedva mogli sjediti na podu. Negdje su našli neku konzervu i ta je išla od ruke do ruke za našu mokraću. Izlijevalo se kraj vrata. Tako nas dopremiše u zloglasni logor Stara Gradiška. Mene su rasporedili na treći odjel.

Nedugo po našem dolasku u Staru Gradišku, ostala mi je jedna zgoda u pamćenju. Jednoga dana naredili su da svi izađemo na dvorište ispred zgrada. Na prozore su postavili zvučnike. Bit će prijenos iz Zagreba sa suđenja nadbiskupu Stepincu i drugima, pa hoće da to svi čujemo. Na dugo i široko čitana je optužnica mnogima na suđenju. Čitali su osude: pukovnik Moškov, na smrt vješanjem (ili strijeljanjem – već se ne sjećam), onda dr. Erich Lisak na kaznu smrti vješanjem. Tek što je izgovorio zadnje riječi, čuje se jaki muški glas: Živjela slobodna Hrvatska. Nastalo je kvrcanje u zvučniku, to su u Zagrebu pokušali isključiti da se ne čuje, ali bilo je prekasno. Dr. Erich Lisak bio je ministar redarstava i policije za vrijeme NDH.

Nekoliko mjeseci kasnije pričao mi je jedan osuđenik, je li to istina, ne znam, da je bio prisutan na tome sudu i da je vidio. Kad su izlazili iz sudnice, kad su bili pri samim izlaznim vratima, ispred Lisaka je išao otac franjevac, mislim da se zvao

Margetić. Lisak ga udari nogom u tur. Kad se ovaj okrenuo, Lisak mu kaže: »Ne udaram te kao svećenika, nego kao izdajicu. Valjda je mislio na crkvenu kaznu ako udari svećenika. Taj je jadan na tom sudu svjedočio protiv nadbiskupa Stepinca.

Logor Stara Gradiška okružen je visokim zidom visine oko 5 m. Na zidovima na više mjesta kućice - stražarnice. Logor je onda bio razdijeljen na 1. 2. i 3. odjel. U prvomu odjelu samo je jedna zgrada, koju smo zvali "Kula". To je kao neka tvrđava iz vremena Marije Terezije. Kasnije ću o tome, o njezinim sobama i stanovnicima.

Drugi odjel imao je više zgrada: upravnu, stražarnicu, bolnicu, samice, kuhinju, pekaru, radionice i nogometno igralište, koje je nekada služilo toj svrsi. U trećemu odjelu, gdje sam bio, samo privremeno bile su gospodarske zgrade, štale.

Nekako u to vrijeme bilo je formiranje logora Stara Gradiška. Da je bio početak zaključujem i po tome što sam dobio matični broj 703, a već pri kraju slijedeće godine imali su matične brojeve oko 7.000. Kako je vrijeme teklo, tako je s vremenom bivao sve stroži postupak. Smjenjivali su stražare-vojnike, koji su bili drugih nacionalnosti, i na njihova mjesta postavljali su vjernije: Srbe iz Hrvatske.

Jedna žalosna zgoda iz tih dana ostala mi je u pamćenju. Jednoga dana gledam s prvoga kata trećega odjela na cestu, na udaljenost od oko 10-15 metara od mene. Prolaze kola s konjskom zapregom. Vozi ih vojnik. Kola su bila mala. U kolima sjede dva vojnika na dvojici ubijenih osuđenika. Sjede na njima kao na vrećama pijeska, nešto govore, dižući ruke u zrak. Već smo dan prije čuli da su dvojica mladića pobjegli iz logora, dostigli su ih negdje nedaleko i ubili. Komandir logora naredio je da se svi skupimo na nogometno igralište. Održao nam je govor da će se tako dogoditi svakome tko pokuša bježati itd. Od tih dana pooštrili su razne mjere protiv osuđenika.

ODJEĆA LOGORAŠA

Ne znam točan mjesec kad smo dobili logorašku odjeću. Možda je to bilo krajem 1946. Dotada smo bili u svojim civilnim odjelima, što je tko imao, mnogi jako malo na sebi. U tom se je stalno bilo i spavalo, netko samo u košulji. Često su nas sve izvodili na špricanje praškom DDT protiv ušiju.

Da spriječe bježanje, došli su na "pametnu" zamisao. Jednoga dana dođe naređenje: Svi na dvorište sa svim svojim stvarima. Mislili smo, možda je premještaj. Na dvorište smo morali iznijeti van sve svoje gornje odjevne predmete: kapute, svitere, košulje, potkošulje. Stražar je kontrolirao, kopao po stvarima je li sve van izvađeno. Tu je bilo više ličilaca, soboslikara, tj. onog zanata koji je bijelio sobe velikim kantama boje i velikim četkama. Već su na kartonima bila izrezana velika slova i brojevi. Svaki je vlasnik gornje odjeće morao na sebe obući svaki gornji dio. Na to je ličilac naslonio karton na leđa od ovratnika do ispod leđa, prešao par puta četkom i na leđima je ostalo oko 30 cm ispisano velikim slovima: GRAD. Zatim je prislonio drugi karton na jednu stranu prsa, onda opet drugi karton na drugu stranu prsa. Tako su preko cijelih prsiju bili

ispisani velikim slovima rimski brojevi I, II, III, to jest na jednoj strani je pisalo iz kojeg je tko odjela, dakle njegov odjel, a na drugoj strani prsiju napisan je bio matični broj osuđenika. Ja sam imao 703. Gledao sam svećenike. Obukli su talare i oni su ih ukrasili svojim izumom. Naređeno je: tko dobije od svojih koji gornji odjevni predmet, mora donijeti da ga "ukrase". Kod koga bi se nešto našlo neoznačeno, bit će strogo kažnjen. To se više nikad nije moglo oprati, jer je bila uljana boja, mislim da je bio minium crvenkaste boje. Neki su pokušali oprati, ali ne ide. Drugi dan, kad smo se sastali kod primanja jela, izgledali smo sami sebi smiješni. Sveti Ivan iz Otkrivenja bi rekao da je vidio dvanaest tisuća označenih. Mi smo bili označeni crvenom bojom. Ali i opet su neki našli način da bježe iz logora.

Nekoliko mjeseci kasnije, dobili smo logorašku odoru žućkasto-bijele boje od gruboga platna: kaput, hlače, okruglu kapicu za glavu. Okrugla kapica izgleda nije imala drugu svrhu nego nas poniziti. Propisano je bilo da se svakog vojnika - stražara i službenika pozdravi skidanjem kapice i naklonom glave prema prsima. Kao obuču dobili smo tzv. klompe. To je kalup za nogu izdubljen od komada drveta tako da je izgledalo nespretno. U tome se nije moglo trčati niti s time bježati iz logora. Sva svoja civilna odijela morali smo predati na čuvanje u skladište. I ta logorska odijela bila su označena istom bojom kao i naša civilna. Kad smo u tome izlazili na poljske radove uokolo logora, na imanjima naših gospodara svijet nas je samo promatrao. Tako je na prednjoj strani moga odijela na prsima pisalo: III. 703. A na leđima od vrha do kraja: GRAD.

ZABRANA SVIH VJERSKIH SIMBOLA

Ispočetka su nekako podnosili kad su vidjeli da osuđenici kod sebe imaju religioznu sličicu, križ, kronicu i slično, premda su se tome izrugivali i tražili da se to ukloni. Jednoga dana došlo je naređenje da im moramo predati sve religiozne predmete. Išli su po sobama i kontrolirali je li sve predano. Prijetili su se kaznom samice ako se kod nekoga takvo što nađe. Svećenicima su oduzeli brevijare. Svećenika je onda bilo oko pedeset. U dvorištu logora napravili su veliku lomaču i sve to spalili.

«POPE, DAJ MI CIGARETU. AKO NE DAŠ, TUŽIT ĆU TE DA SI GOVORIO PROTIV DRŽAVE»

U logoru je bila organizirana mreža doušnika i to od upravnih organa logora, ali i samoinicijativno od pojedinih prodanih duša. Oni su bili povjerljive osobe stražara i uprave. Svi su po "zanimanju" bili kriminalci i bivši partizani, koji su u zatvor došli radi kriminala. Skoro svi su bili Srbi iz Hrvatske. Od njih je traženo da nas krivo optužuju. Kad su oni napisali izvještaj-optužbu protiv jednoga osuđenika ili je rekli usmeno, nije se tražilo je li to istina. Izricane su kazne samice. Njima su obećali, ako budu tako "dobri" i budu surađivali s upravom, da će im se smanjiti kaznu i da će zbog "dobrog vladanja" biti prije otpušteni iz zatvora. Strepili smo pred njima. Lako je bilo s onima koji su iza svog sjedišta u sobi razapeli crvenu zastavu, objesili Marxovu i Titovu sliku.

Takvi su se već legitimirali tko su. Ali oni šutljivi "dobrodušni"... Ako nekoga nisu simpatizirali ili ako je bio ustaša, jao njemu. Zato su jadni ljudi, kad bi dobivali pakete od svojih, ovima davali da ih udobrovolje. Tako je jedan bivši partizan prezimenom Župan, išao tamo gdje su radili svećenici. Išao bi od jednog do drugog i rekao: »Pope, daj mi cigaretu; ako ne daš, tužit ću te da si govorio protiv države.« Tako su mnogi svećenici, koji nisu pušili, tražili od svojih da im pošalju cigarete da ih mogu davati ovakvim zlikovcima.

Kakve su to bile zle duše, iznijet ću samo jedan primjer. Kažem jedan, jer sam ih slušao mnogo sličnih, ali želim da ovaj moj prikaz bude kratak pa ne spominjem druge. Od tih (ne)ljudi čuo sam mnogo. Oni su se time hvalili kao da su počinili herojska djela za "otadžbinu". Jedan partizanski oficir u logoru pričao je drugima. Samo sam slušao sa strane: »Došli mi pred jedno selo. Ušli u jednu kuću Hrvata. Znali smo, sin mu je u ustašama. Pitali smo ga o pokretu ustaša itd. Bio je šumski radnik. Bio je vidno uplašen. Dao nam je obilno da se najedemo i počastio nas pićem. Kad smo se najeli, gledam ja kako mu na zidu sobe visi velika šumska žaga (pila). Kažem mu ja: »Dodaj mi onu žagu.« On mi je doda. Naredim mu: »Legni na ovu klupu!« On je shvatio o čemu se radi i počeo... Zgrabimo ga i svežemo na dugu klupu i žagom mu s užtkom polako odrežemo vrat.« To je bio talog ljudskoga društva. Takvi su i u logoru izlazili na slobodu gazeći preko svojih žrtava.

PATER BORTAS, D. I.

Prvih tjedana po dolasku u logor, dok sam još bio u 3. odjelu gdje je bio blaži postupak, osuđenici su hodali između gospodarskih zgrada i razgovarali međusobno. Više sam puta vidio da netko nasamo razgovara s jednim čovjekom, i to uvijek netko drugi. Jedan mi osuđenik reče da je ono isusovac i da se kod njega ljudi ispovijedaju. Tako sam mu se jednom i ja približio i rekao tko sam. On mi je rekao da je p. Bortas i suđen je zbog svoga brata koji je bio ustaša. Čini mi se da je uhapšen u sjemeništu na Šalati. Kod njega sam se i ja više puta ispovijedao. Nešto kasnije, naši «preodgojitelji» su sve više bili zabrinuti za povjerenost im «stado», da ga ne bi "popovi kvarili", pa su ih pokušali sve više izolirati od ostalih. Tako su i p. Bortasa premjestili u "Kulu" u 1. odjel. Više se nisam mogao s njime sastajati. Vidao sam ga samo onda kad je išao u 2. odjel na liječnički pregled, u stroju s drugim osuđenicima iz 1. odjela. Pogledom smo se susreli i pozdravili naklonom glave. Bivao je sve bljeđi. Dok smo mogli zajedno razgovarati tužio mi se na bolove u nogama, osobito ispod koljena. Neki su bili mišljenja da je možda imao tuberkulozu kostiju ili slično. Jednoga dana čuo sam da je umro. Sahranili su ga izvan zidina logora, gdje su i druge umrle osuđenike sahranjivali. Mislim da se zaseok s grobljem zove Uskoci. Sahranjivali su bez lijesa, a nad grobom su postavili samo dasku s matičnim brojem i to je sve brzo propadalo.

Negdje prije desetak godina rekao mi je jedan naš isusovac, koji živi u našoj glavnoj kući u kuriji, da je došao jedan svećenik iz Hrvatske, koji je bio sa p. Bortasom u Staroj Gradiški i koji kaže da je p. Bortas bio pravi svetac. Kod njega sam se i ja ispovijedao. On je predao u kuriju pisačim strojem napisano sve što je on znao o p. Bortasu. Isusovci bi trebali poraditi na njegovu proglašenju blaženim.

RUŠENJE ŽUPNE CRKVE U LOGORU STARA GRADIŠKA

Unutar zidina logora bila je lijepa barokna crkva, koja je bila župna crkva vjernicima iz okolnih naselja. Prije nisu tu uokolo bile zidine. Prvih mjeseci komunističke vladavine vjernici su tu nedjeljom dolazili na misu. Poslije su zabranili vjernicima da ulaze u logor. Na koncu su odlučili srušiti crkvu. Kod rušenja crkve radili su uz ostale i svećenici. Oltare i drvenariju su raznijeli. Ja sam uspio od razvaljenoga drvenog svetohraništa od orahovine uzeti jedan komad i od toga sam si napravio žlicu za jelo. Nismo smjeli imati željezne žlice da si neko ne bi žlicom oduzeo život režući vene na rukama. Vilica i nož i tako nikada nisu trebali. Kod sebe nismo smjeli imati ništa od metala. Ja sam našao veliki čavao, valjda od porušene crkve. Više dana tukao sam ga s jedne strane kamenom dok ga nisam spljoštio. Kad sam ga spljoštio s jedne strane, brusio sam ga trljanjem o kamenje i beton. To je trajalo mnogo dana. Taj opasni alat nisam smio donijeti u sobu, nego sam ga skrivao vani. S tim "alatom" izrađivao sam žlicu s kojom sam pojeo mnoge logorske "čorbe". Još je i danas imam kod sebe kao dragu uspomenu.

Nakon rušenja crkve, svećenike su ovdje zaposlili da čiste opeke. Prolazeći tuda, približio sam se nekim svećenicima da vidim njihov posao. Sjedili su na hrpi opeka i udarcima obijaju žbuku. Nema tu čekića, nego su radili nekim šiljastim metalnim komadom. Većinom je to bila "klampfa". Tuče po opeci, obija žbuku... Kad je žbuka otpala tuče i dalje, iskopa na opeci rupu, tuče i dalje dok je ne zdrobi u komade. Raditi se moralo i izmišljali su kakavgod rad, samo da se nešto radi.

SAMICE

Samice su se nalazile na 2. odjelu u prizemlju i podrumu. Mala prostorija, nekoliko kvadratnih metara. Većina je imala, valjda namjerno, razbijeno staklo na prozoru. Čelije prema hodniku imale su mali prozor iznad vrata. U uglu mala kanta za vršenje nužde. One blažega tipa imale su dasku za spavanje, druge samo beton. One u podrumu bile su pune vlage. Neke su imale okove s kuglama koje su se zaključale na noge. Od kugli do nogu i oko nogu lanci.

Pričali su mi za jednoga mladića koji je više puta ležao u samicama zimi. Noge su mu se u gležnju smrzle. Jednu nogu su mu morali amputirati u gležnju u zatvorskoj bolnici. Kad mu je istekla kazna zatvora, rekli su mu: »Ti si slobodan. Ajde kući.« Pomogli su mu da izađe na cestu ispred zatvora-logora i tu ga ostavili sjediti nemoćna. Netko mu se smilovao i konjskom zapregom preveo ga do Okučana i smjestio u vlak za Zagreb.

Kazne boravka u samicama izricao je zapovjednik straže koji je u ono vrijeme bio apsolutni šef svega. I za mali prekršaj kažnjavalo se samicama. Većinom je to bilo prema optužbi vojnika-stražara, sobnoga starješine, denuncijanta. Nikad se nije pitalo je li istina ono za što si optužen.

Jedan je osuđenik pričao kako je bilo kad je bio kod komandira na "raportu". Komandir pročita njegovo ime i kaže: »5 dana samice.« »Ja sam ga«, kaže on, pitao: 'A zašto družite komandire?'« Komandir je odgovorio: »10 dana samice.« »Ali ništa se ne sjećam da sam pogriješio.« Komandir odgovara: »15 dana samice.« I tako sam ušutio da ne naraste na mjesec dana.

Komandir samica bio je zloglasni Vaso Trkulja, Srbin sa Korduna. Bio je vrlo okrutan. Iživljavao se nad osuđenima tukući ih i mučeći ih. U ono vrijeme nikome se nije odgovaralo za to. Bilo je smrtnih slučajeva nakon mučenja. Govorio mi je naš brat Jurišić da nije mogao noću spavati od vike kad su u samicama mučili osuđenike.

Kad sam spomenuo brata Jurišića, ovoliko o njemu: Kad je došao u logor Stara Gradiška i kad su saznali da je po zanimanju brijač i "pop", mislili su: »Taj nas ne će zaklati kod brijanja«, pa su otvorili brijačnicu samo za vojnike, oficire i službenike. Dobio je malu sobicu u kojoj je bila brijačnica i gdje je spavao. To nije bilo daleko od samica. Govorio je: »Jaukali su pod mukama da mi se koža ježila, osobito noću.« Komandir Vaso Trkulja dovodio je noću svoje pijane drugove da se izivljavaju nad osuđenima.

Kad je Vaso bio prisutan kod dijeljenja hrane po ćelijama, znao je osuđenika velikim ključevima udariti po glavi ili po rukama da si je ovaj jedva zadržao posudu sa hranom. Kod toga je znao pitati: »Tko si bio i zašto si osuđen na logor?« Kad mu je jedan odgovorio da je osuđen na logor zato što je ubio svoju ženu, odgovorio mu je: »E neka si je ubio«, i kaže djelatelju hrane: »Daj mu duplu porciju!« Po tome smo zaključili kako je s njegovim brakom. Ovu njegovu slabu stranu znali su i drugi iskoristiti na druge načine.

LOGORSKA HRANA I PRIMANJE PAKETA IZVANA

Hrana je u logoru bila očajna 1946. i 1947. Bilo nas je puno i nisu nas imali čime prehranjivati. Bilo je osuđenika koji su se razumjeli u te stvari. Jedan je tumačio miješajući po svojoj porciji "hrane": »Gledajte, ovo je isječena stočna hrana, ovo je djetelina, a ovo je isječena repa. To je bilo negdje pohranjeno u silosu za krave i sada to kuhaju nama.« Uvijek smo bili gladni, pa i neposredno nakon što si pojeo ono što si primio. Kad su nas izvodili na poljske radove u polja naših gospodara u okolicu logora, iako je straža bila uz nas, uvijek smo putem gledali ima li negdje da je ostao korijen od odsječene glave kupusa, viri li kakva repa iz zemlje, ili što drugo što bi se moglo pojesti. Jelo bi se odmah ili bi se prokrijumčarilo i donijelo u sobu da i drugi jedu. To, međutim, nije bilo dopušteno. Pri ulazu u zgradu 1. odjela otkrili su kod jednoga logoraša da po džepovima ima paprike. Paprike su bile one ljute, pogotovo one koje su ostale dugo na stabljici i sazrele i tako su bile još ljuće. Stražar mu je iz džepova sve izvadio na zemlju i naredio da sjedne na zemlju i da pred njim sve pojede. Pojeo je sve uz suze. Drugi je tako morao pojesti crveni luk kojega je imao kod sebe. Sve se to jelo bez kruha. Jedan mladić iz moje sobe radio je u skladištu na ribanju kupusa za zimu. Imao je jednu jastučnicu koju bi napunio naribanim kupusom, oblikovao je prema svojim

leđima, svezao na leđa, na to obukao košulju i širi kaput i to je donosio u sobu. Dijelilo se šakama i to smo odmah pojeli. U prilikama kad se smjelo raditi, u uglu prvoga odjela bila je gomila smeća, po kojoj su osuđenici često kopkali da bi se što našlo za jesti.

Već od 1946. dopustili su osuđenicima da mogu od svoje rodbine primiti pakete s hranom, i to dva puta mjesečno po 7 kg. Tko je imao koga od rodbine da mu nešto donese ili pošalje poštom, nekako je izlazio na kraj. Tko nije ni od koga ništa dobivao, tko je živio samo o logorskoj hrani, jako bi oslabio. Uprava logora je došla na nečovječnu zamisao: kažnjavati osuđenike zabranom primanja paketa na 14 dana, na mjesec dana itd. To je bilo spojeno sa zabranom pisanja i primanja posjeta.

Tako se kažnjavalo za svaku optužbu stražara, sobnoga starješine ili doušnika. Kad bi kazna bila zabrana primanja paketa 14 ili mjesec dana, kroz to se vrijeme "zaslužila" druga kazna i to traje mjesecima za one koje imaju na zubu.

Pisati smo smjeli mjesečno samo jednu kartu i to samo 4 reda napisano, ali čitko. Čitljivo sam podvukao zato što bi se napisane karte predavale straži na cenzuru. Kako se to cenzuriralo kad su mnogi bili napola pismeni? Zato smo pri izlasku u dvorište u zajednički iskopanoj jami-zahodu (dok i to nisu zabranili) nalazili na stotine naših karata bačenih u tu jamu. Bilo je to zlo jer jadni ljudi nisu mogli svojim pisati da su kažnjeni i da ne smiju primiti paketa. Nije im se to moglo javiti. Oni bi poštom slali pakete, a straža je te pakete gomilala u skladištima. Onaj tko je kažnjen kaznom neprimanja paketa, nisu mu pakete uručivali. Kad je tako osuđenom netko došao u posjetu, rekli su da on sada ne može van te da daju paket i oni će mu ga uručiti. Te su pakete onda opet gomilali u skladištima.

Posjet rodbine obavljao se na ovaj način: posjetitelj osuđenika i osuđenik bili su razmaknuti na 8 metara udaljenosti. Na sredini, na 4 metra stajao je stražar i morao slušati sve o čemu se razgovara. Ruke se moralo držati na leđima, tj. otraga da prstima ne bi davao kakve znakove. Zajedno posjet i razgovor bi trajali do 10 minuta. Tko je imao posjet taj je morao sa sobom ponijeti svoju deku. Kad je svršio razgovor stranka bi predala stražaru paket, osuđenik je morao prostrti deku na zemlju, stražar bi u prisutnosti stranke istresao na deku sadržaj paketa, pri tome se često razbila staklenka meda, marmelade, sira i sl. On je sve ispremetao ne bi li našao nešto što osuđenik ne smije primiti. Onda si skupio svoju deku i u svoju sobu. Tko je primio paket, bila je to za njega velika fešta.

Od zaplijenjenih paketa napunilo se nekoliko velikih soba magazina. Onda su i za to našli rješenje tako da su se ti paketi razdijelili straži, sobnim starješinama, doušnicima. Iako nisam ni od koga dobivao paketa, ta me je nepravda jako boljela. To je bio u Nebo vapijući grijeh. Žena, majka, rodbina vani na "slobodi" bili su u nemilosti kod komunističkih vlasti, bez posla, prodavali su sve svoje što su imali da priskrbe svome nešto što bi mu mogli poslati ili odnijeti. Jedan mi je rekao da mu žena više nema što prodavati. Prodaje njegova odijela da priskrbi nešto što će njemu poslati, a ovdje s time hrane kriminalce. Tisuće puta mislio samo na to i u sebi se grizao.

U mojoj prvoj sobi u "Kuli" bio mi je sobni starješina Nikola Stojaković, Srbin sa Korduna. Bio je partizanski kapetan. Kad se iza rata vratio kući, pobio je jednu cijelu obitelj i zato je osuđen. Njegov zamjenik kao sobni starješina bio je Dušan Metikoš, isto

Srbin sa Korduna i bivši partizanski oficir osuđen radi kriminala. Oni su bili povjerljive osobe uprave. Za nas je sobni starješina ili njegov zamjenik bio sve, čak veći od Tita. Strepili smo pred njima. Oni koji su dobivali pakete, njima su nosili najbolje dijelove da ih umilostive. Oni su jedini u sobi imali krevete, a mi ostali smo spavali po podu. Kad su nekoga mrzili što je bio ustaša, pop ili slično što se njima nije svidalo, optuživali su nevine i slali u samice. Jedan iz te moje sobe, koji je bio činovnik rodom iz Podravine, pripadao je stranci HSS-a. Sobni starješina Stojaković mrzio ga je i više puta slao komandiru na raport i ovaj je osuđivan na neprimanje paketa. Jedan dan, kad su bili posjeti, pričao mi je: Kroz prozor na ulici vidio je svoju ženu, koja mu je došla u posjete i u ruci je imala paket. Ali, on je kažnjen sa neprimanjem paketa. I onda mi reče kako je paket zaprimljen, ali mu nije uručen zbog kazne; njegov paket dobio je sobni starješina, koji je sa svojim zamjenikom sjedio na krevetu, gostili su se, a ovaj ispod oka gleda i prepoznaje ono što mu je žena uvijek donosila. Ova dva kriminalca nisu se toga stidjeli, nego su se smijali i gostili. To je trajalo dugo, mjesecima, možda blizu godinu dana.

Uz onu bijednu kuhanu hranu, koja je više sličila napoju za stoku, dobivali smo još dnevno oko 50 grama kukuruznoga kruha. Mali okrugli kruščić dan je da se razdijeli za šestoricu. Svaki je dan drugi od te šestorke razrezivao kruh, zato što je onaj koji je razrezivao, morao dati drugima da biraju, a on se zadovoljiti s onim komadom koji ostane. Zato se nastojalo razrezati točno. Nož se dobivao od sobnoga starješine.

Kad sam ovdje na Zapadu gledao na televiziji ili čitao u novinama kakva sve ljudska prava imaju zatvorenici i što dobiju u zatvoru: svaki dan meso, tekuću vodu, wc sa školjkom, centralno grijanje, kupaonice, štampu itd.; uvijek sam se sjetio kako su pod komunizmom s nama postupali. Bili smo poniženi gore od životinja.

Oni koji su dobivali pakete pomagali su se među sobom, davali su jedan drugome. Ja ni od koga nisam ništa htio primiti, jer nisam mogao uzvratiti. Ni od koga nisam dobivao paketa. Prve dvije godine moji roditelji nisu znali ništa o meni. Od isusovaca iz Zagreba isto nisam htio ništa tražiti, jer nisam smatrao da im pripadam. Ni oni nisu znali jesam li živ. Sve sam više slabio. Bio sam neobično mršav, stidio sam se pred drugima svući košulju... Počela su mi oticati koljena, nisam se mogao kretati. Na koncu su me prenijeli u zatvorsku bolnicu. Na sreću, tada su se u bolnici nalazili dobri sposobni liječnici iz Zagreba, koji su također bili osuđenici. Oni su me spasili. U bolnici sam se kretao na štakama. Kad sam prizdravio, vratili su me u moju sobu. Životarilo se na onoj bijednoj hrani. Kad su me neki kolege poslije dvije godine vidjeli na vanjskome radu čudili su se što sam živ. Jedan mi reče: »Dilbere, ja sam mislio da si ti davno već mrtav.«

"NAMJEŠTAJ" I SMJEŠTAJ PO SOBAMA LOGORA STARA GRADIŠKA

I drugdje je bilo kao na mom 1. odjelu koji ću sada opisati. U 1. odjelu, u tzv. Kuli, živjelo se najgore. Tu je bila najstroža disciplina i "najgore" ljude tamo su smjestili. Na katu su bile velike sobe. Tu je izgleda prije bilo vojničko skladište, a poslije vojarna. U ono vrijeme, ako su tu stanovali vojnici, moglo je stati 20-25 kreveta. Stalno su nadolazili novi osuđenici i stalno su ih raspoređivali u već pune sobe. U

tim velikim sobama bio je samo jedan prozor. U jednu takvu sobu natrpali su nas 70 osuđenika pa 90 i na kraju 120. Pod sobe bio je nekada drven. Vidjeli su se ostatci daske, negdje je bila nabijena zemlja, a negdje betonski dio. Svi smo imali svoje određeno mjesto uza zid, gdje je svatko morao sjediti na svome mjestu, a noću ležati. Kod ležanja, tko je imao deku, pokrivač, još nekako. Mnogi su bili bez toga. Ako je netko uhapšen samo u hlačama i košulji noću bi u tome spavao. Drugi si je našao neki karton, koji je postavio ispod sebe. A više njih imalo je samo par listova novina koje su prostrli ispod sebe i kojima su se pokrili. Zimi je bilo hladno, unatoč tolikim osobama unutra. Noću se ležalo glavom do zida, a noge su bile ispružene prema sredini dokle dosižu. Tako isto i s druge strane. Još je ostalo nešto slobodnoga mjesta za prolaz. Na toj sredini dobili su svoje mjesto oni jadnici koji su zadnji pridošli. Kako je svugdje gdje žive ljudi, tako se i tu netko "lijepo smjestio", zauzeo prostrano mjesto i prostro svoje krpe za spavanje, a drugi jedan jedva se negdje ugurao. Jedan inženjer u toj sobi došao je na zamisao da se svima podijeli jednako na centimetre. Našli smo negdje metar, izmjerili sobu i razdijelili za sve jednako. Sjećam se dobro, tako smo dobili svaki po 38 cm prostora gdje si sjedio preko dana i gdje si noću ležao. Ako si ležao na leđima, kad bi se jedan okrenuo, morao se i drugi. Tako je razdijeljena i ona sredina između naših nogu. Na podu i zidu sve je bilo označeno olovkom. Onim jadnicima koji su dobili mjesto u sredini bilo je vrlo nezgodno. Kad bi netko noću ustao da ide na zahod, ovome se stalo na ruku, onome na okrajak odijela. Nije bilo kojih desetak kvadratnih centimetra slobodnih gdje bi mogao stati nogom. Sobni starješine imali se krevete i deke dobivene od logora.

U kutu sobe bila je "kibla", drvena posuda s oko 80 litara zapremnine. Tu su se vršile sve nužde i to je bio naš WC. To je bilo postavljeno u kutu samo tako, ničim zaštićeno. Nesretnici, koji su dobili svoje mjesto 20 cm udaljeno od kible, tu su stalno sjedili ili ležali na svome označenom mjestu. U kibli nije bilo vode, nego samo onoliko koliko je pridolazilo od naše mokraće. Sve je smrdjelo. I tako je jedan prozor za preko 100 osoba premalo. Ispočetka, mnogi i mnogi koji bi dolazili vršiti veliku nuždu, nisu to mogli obaviti zbog stida i straha da ne smeta onome koji uz kiblu sjedi. Tako su oni jadnici, čije je mjesto bilo uz kiblu, imali smetnje danju i noću. Na koncu je netko od osuđenika darovao svoje stare pokrivače, pa su to zaštitili, napravili jednu malu kabinu. Kad je došao neki oficir kao inspekcija i to vidio naredio je da se to odmah sruši. To su maknuli. Nakon nekoga vremena dobivena je dozvola da se može napraviti mala kabina od krpa. Kad si je u toj kabini jedan osuđenik pokušao oduzeti život režući vene na rukama, onda su opet zabranili kabine od krpa. Kibla se praznila jutrom i večeri u kanal u dvorištu. Ja je nikad nisam iznosio jer sam bio slab.

U sobi je svatko morao sjediti na svom mjestu. Smjela se izmijeniti samo po koja riječ sa susjedom i to tiho. Ako je netko i tiho s nekim duže vrijeme razgovarao, budno oko sobnoga starješine i denuncianata to bi primjetilo i dalo im povoda za optužbu. Moralo se šutjeti i razmišljati o svojim grijesima, radi čega si osuđen. Zato sam ja šutio, jedva bih katkada koju riječ s nekim izmijenio. Gledao sam ispred sebe u susjedni zid i pokušao, koliko sam mogao, moliti se Bogu. Zato su me i najgori sobni starješine ostavljali na miru i nisu me optuživali i slali u samicu. Valjda su mislili: onaj jadni mršavi mladić nikoga svoga nema, nitko mu ne dolazi u posjete, ne dobiva pakete, samo šuti i valjda, ne daj Bože, ne misli zlo o nama komunistima. Drugi, koji su

dobivali pakete, žurili su se ponuditi sobnom starješini. Od mene to nisu očekivali. Poslije su se dosjetili i nabavili "odgojnih" brošura i knjiga koje veličaju "pobedu" komunizma itd. Pratili su tko to čita, a tko prezire. Zato sam i ja uzimao te brošure, listao ih, gledao u njih kao da duboko proučavam, a u stvari često sam se pokušavao moliti Bogu gledajući u papir. Držanje brošura u rukama poštedjelo me od razgovora s drugima.

U to vrijeme bilo nas je previše. Nije bilo rada za sve, nego smo sjedili u sobi i trunuli.

PONOVNA KLASIFIKACIJA OSUĐENIKA

Negdje 1947. konačno su odvojili sve to je vrijeme bilo stalno oko 80 svećenika. Većinom su to bili stariji ljudi osuđeni na 15-20 godina zatvora. Mnogi su ostali "dužni" jer nisu toliko živjeli. Svećenicima su za sobnoga starješinu dali Đuru Veselina iz Sv. Ivana Zeline, koji je svojim doušničkim prijavama upravi nastojao biti prije pušten iz logora. Druga kategorija "opasnih" bili smo mi mlađi, svi oko 25 godina. Strpali su nas sve u jednu sobu, nas preko 100, i dali nam za sobnoga starješinu zloglasnoga Marka Kozarca, Srbina iz Korduna. Suđen je kao kriminalac za ubojstvo na 14 godina zatvora. Nije bio partizan, nego po zanimanju kriminalac. Kao naš sobni starješina postizao je poene da prije bude pušten iz zatvora. Za nas je bio strah i trepet. Mladića bi zgrabio za rame bez da je načinio kakav prekršaj i odveo komandiru straže toga odjeljenja, gurnuo ga pred komandira uz strahovitu psovku i rekao: »Evo ti ovoga. Sada sam ga čuo kako govori protiv države.« itd. A komandir: »O majku ti ustašku. Mi ćemo tebi pokazati.« itd. I pošalje ga na raport za samicu. To se ponavljalo često i zato smo bili u strahu. Jedan mladić tek je prije koji dan prije pristigao u logor i u našu sobu. Imao je na sebi dobar kožni kaput, a Marku se svidio taj kaput. Jednoga dana Kozarac ga izvede iz sobe (imao je ključ od sobe kao povjerljiva osoba), zgrabi za šiju i ugura komandiru straže toga odjela. Uz uobičajenu psovku, optuži ga da je govorio protiv države. Komandir ga je poslao na raport i otišao je u samicu. Kad se vratio iz samice, Kozarac ga pošalje opet u samicu. On se šepirio u njegovu kožnom kaputu, koji si je za stalno prisvojio.

Kad bi uvečer legli na spavanje, mi onako kô sardele po podu jedan uz drugog, a on na svoj krevet, često nam je govorio: „Bando jedna, znate što uprava o vama misli i namjerava. Ni jedan od vas neće izići živ na slobodu. Vi ste opasni za novi narodni režim, sve ćemo vas potamaniti.“ Neki mladići su uzdisali misleći da je to istina. No, Bog je spor, ali dostižan. Mnogo godina kasnije čitao sam u hrvatskim emigrantskim novinama „Nova Hrvatska“, gdje je Markov slučaj opisao jedan osuđenik iz Gradiške, koji se dočepao slobode na Zapadu. Pisao je: „Kozarac je došao na slobodu. Nedugo iza toga našli su ga mrtva. Ubio ga je čovjek, čijega je oca Marko ubio, za što je bio osuđen na 14 godina zatvora.“

U to vrijeme svećenicima i nama mladima nisu dali izlaziti iz soba van na radove. Susretao sam se sa svećenicima kad smo čistili hodnike, sređivali obuću-klompe u redove itd., i onako neprimjetno radeći, obavio sam kod

svećenika ispovijed. Prije, dok smo mi mlađi, i svećnici još bili među drugima, obavljao sam ispovijed kod njih na slijedeći način: kad bih vidio svećenika gdje lopatom radi na utovaru zemlje, dovezao bih kolica-tačke do njega, a on je polako tovario zemlju u tačke dok sam se ja ispovijedao.

Izgleda da su nam, pod nekim pritiskom izvana, ipak morali dozvoliti izlaz na šetnju. Išlo se pod stražom u šutnji, postrojeni u red po 4, u 2. odjel na nogometno igralište. Šetnja od pola sata obavljala se na nogometnome igralištu i to idući uokolo u krug, a stražari su bili u sredini. Nismo smjeli razgovarati, nego smo hodali u šutnji, glava oborena prema zemlji. Svi smo bili u svojim drvenim klompama. Morali smo držati korak. Za to nam nije trebao bubanj, nego su bile dovoljne naše drvene cipele. Da je to mogao netko snimiti na filmsku vrpču. Svi u istom odijelu, glave oborene prema dolje, i samo se čuje: bum, bum, udarci drvenih klompi.

NOĆNI PREPADI I PRETRESI

Cijelu 1947. godinu trpjeli smo od iznenadnih noćnih pretresa. Oko 11 sati noću, dok smo spavali, upala je grupa vojnika u sobu, njih 10-15 uz grubu viku: »Diž' se! Ruke na leđa! Ruke za vrat! Ne miči se!« I uz to su psovali, brzo se razišli po sobi ne pazeći ili hotimično gazeći po rukama i nogama u tijesnome prolazu. Obično bismo se uplašili iza noćnog počivanja. Kad su vojnici udarali osuđenike na razne načine uz te grube postupke još su i psovali. Morali smo ležati na svome mjestu držeći ruke za vratom ili leđima (da se ne bismo micali i što sakrili). Gledao sam jednoga vojnika nedaleko mene, kako je naredio osuđeniku: »Ustani, gledaj gore u žarulju!« On gleda, a vojnik ga udari u grkljan, tako da mu je gotovo želudac iskočio na usta. Kad je stražar naredio: »Ustani! Koje su tvoje stvari?«, pokazali smo mu, a on je sve prekopavao i razbacao. Tražili su tko ima kod sebe stvari koje nisu dozvoljene i koje bi mogle biti opasne za sigurnost: željeznu žlicu ili bilo kakav željezni predmet, komadić špage (mogao si se njome objesiti), svetu sličicu, križić, krunicu itd. Kod koga se je takvo što našlo, odmah je zapisan, odveden ispred vrata sobe u stroj za samicu.

Ja sam se kod tih premetačina uvijek bojavao da ne pronađu moje "Svetohranište" sa Presvetim. Naime, u onim slučajevima kad se na neki način moglo sastati sa svećenicima; na hodnicima, na brzini u šetnji ili u kakvoj prigodi gdje bi nas sve natjerali na sastanak, na predavanja, "preodgoj" itd., dobio bih od poznatih svećenika Presveto, posvećene Hostije. U tome je osobito bio revan mladi svećenik Sukner. Nosio je u džepu u kutiji posvećene hostije i pričješćivao ljude. U drugom je džepu imao istu kutiju s bonbonima. Ako se dogodi da ga netko otkrije i upita: »Što si mu dao?« Odgovorio bi: »Dao sam mu bombon«, i pokaže to. Ja sam od njega dobivao posvećene Hostije na razne načine, kao i od drugih meni poznatih svećenika. Drugi bi dobili pričest u usta (samo tako je onda bilo dozvoljeno). Ja sam dobivao više posvećenih Hostija, tako da sam se kroz duže vrijeme pričješćivao svaki dan, dok opet ne bude prilika za dobiti. Komadići su bili upakirani u papir u obliku lijeka u prahu jer su se onda upotrebljavali razni ljekoviti prašci. Ja bih se pričestio tako da sam progutao sve sa

papirom, jer i tako je želudac bio uvijek prazan. Te sam posvećene Hostije držao u mom "Tabernakulu" iza leđa uza zid, i čuvao između listova razrezanoga kartona. Takve kartone mnogi su imali kod sebe i to je služilo za prostrijeti ih pod sobom. Otkud posvećene Hostije? Kad su svećenici bili smješteni svi u jednu sobu, potajno su na jednostavniji način služili svetu misu iza svog ležaja. To su skrivali i od nekih svećenika jer ih je bilo sa slabim živcima pa... Hostije su dobivali u paketima od svojih u obliku zagorskih mlinaca, i to je izgledalo suho kao papir. Vино su pravili sami. Netko je dobio grožđa, koje su iscijedili i dobili vino.

Još bih kod ovoga opisa spomenuo i ovo: Bog mi je dao neku spretnost da sam, usprkos tim strogim pretresima i pretraživanjima pipanjem po tijelu uspio sakriti malu kronicu tijekom cijeloga života u logoru. To sam imao pod pazuhom, pa kad se dignu ruke gore u zrak na pretres, ostane ona šupljina i ne napipa se.

Kod takvoga jednog noćnog pretresa našli su kod mene "opasan predmet". Negdje u dvorištu našao sam malu metalnu špicu za čišćenje noktiju. S druge strane bilo je napravljena mala rašpica za brušenje noktiju. Možda sam time mogao prerezati željezna vrata ili gitre na prozorima i pobjeći. Našli su kojekakve zabranjene sitnarije i kod drugih iz moje sobe i sve nas odvedu u samicu iza pola noći. Otvore jednu samicu i uguraju nas unutra. Kad više nije moglo stati, pa su zakrčili vrata, više se nije moglo unutra. Vikali su »Ne može više«, a oni su koljenima i nogama one zadnje silom ugurali unutra. Valjda je sobica predviđena za jednoga, a nas su unutra nabili 16. Nismo imali mjesta ni za sjediti, nego smo se izmjenjivali da svako ili čučne ili na jedno koljeno klekne ili malo sjedne. Nakon nekog vremena valjda je od onog straha, mnogima došla napetost za vršenje nužde. Puštali su mokraću na pod. Za mokraću je još lako, ali četvorici ili petorici od nas, među kojima sam bio i ja, dođe napetost za vršiti veliku nuždu. Neki su to obavili u svoje cipele neki u svoje posude za jelo kao što sam i ja učinio. U jutru kad su otvorili vrata da nam podijele doručak; čaj, toplu vodu i sami stražari, koji su naučili na grubost, kad su vidjeli što mi iznosimo van u cipelama i svojim posudama za jelo, zgadilo im se. Kažu: »Što niste lupali, zvali?« »Lupali smo na vrata, zvali smo, ali nitko nije došao.« Taj topli čaj donekle mi je oprao posudu za jelo. Pustili su nas da to odnesemo u zahod.

To jutro, oko 10 sati, vratili su nas opet u naše sobe. Mislili su da smo dosta kažnjeni, premda nije bilo razloga za kaznu.

POPLAVA U LOGORU

Logor se nalazi u neposrednoj blizini rijeke Save. Negdje u proljeće 1947. od naglog topljenje snijega na sjeveru, Sava se na tome mjestu izlila i poplavlila cijeli okolni kraj. Voda je u naš logor 'natjerala' sve što je bilo u kanalima: smeća, ljuške, izmet, papir itd. Sve je to plivalo po vani. Voda je u logoru unutar zidina narasla oko 80 cm. Ispod zgrade 1. odjela imali smo kao polupodrum. Nekoliko stepenica vodilo je u prostorije gdje su bile radionice i drugo. Ujutro su natjerali osuđenike da rone u vodu u tim prostorijama i spašavaju motore, alat itd. Stražari su skovali splav od dasaka na kojemu su stajali i otiskivali se, ili od poda ili od zidova, dugom letvom. Odredili su da svi iz našega 1. odjela moraju ići po redu "okupati se" u vodu, tražiti i iznositi alat i čega je već

bilo u tim prostorijama. Prvi su bili na redu svećenici i to neki po više puta. Tako je bivši tajnik nadbiskupa Stepinca, dr. Šalić, bio sav plav od te hladne vode. Voda je bila vrlo hladna. Moralo se dugo roniti i tražiti. Fali još čekić, ovo i ono, a nije falilo ništa jer je sve izneseno. Stražar je stajao na svojoj splavi na suhom i nagonio osuđenike da rone. Gurajući ih letvom, silio je da se roni. Premda se nije više ništa našlo, tjerali su nas da ronimo. Svi su se izredali u "kupanju" u toj vodi. I ja sam bio na redu, srećom samo jednom. To je bilo očajno. Na površini pliva smeće, komadići ljudskih izmeta, papiri, ulje iz radione. Kad smo se vratili u sobu kako bi išla druga se smjena, skinu se gaće sa sebe. Nemaš ih gdje objesiti da se osuše, nego ih držiš na svojim stvarima da ih, ako dođeš opet na red, obučeš onako mokre. Nigdje nije bilo vode za oprati sebe ili ruke, nego se s rukom prijeđe preko kože da otpadne ono što se je nalijepilo i sjedni na svoje mjesto. Sve smrdi od tolikih mokrih gaćica. Mislim da nas je tih dana, dok je to trajalo, samo Bog spasio da se nije pojavila kakva epidemija. Tih dana sjetili su se još jednog načina ponižavanja osuđenika. Straža se na zidinama morala izmjenjivati. Oni su za to napravili splav od dasaka i otiskujući se dugom letvom o zemlju, došli su do stražarnice i izmjenjivali se. Drugi dan dođe u našu sobu komandir straže našega odjeljenja i uzme jakog mladića sa sobom. Zvao se Mate Malenica iz Dalmacije. Mladić nešto iznad dvadesetih godina, jak krepak. Kad se poslije vratio u našu sobu, pitali smo ga gdje je bio. Kaže: »Bio sam magarac, tovar po dalmatinski. Stražar mi je uzjahao na vrat i ramena sa svojom puškom, i ja sam ga morao nositi do stražarnice i onog drugog vratiti natrag. Stražar mi je rekao: »Pazi ako me baciš u vodu, smatrat ću da si to učinio namjerno i imam pravo pucati u tebe.« Kaže nam: »Bojao sam se jer je dno bilo sklisko od smeća.«

Tako je to stalno išlo onih dana dok je trajala poplava. Pri svakoj smjeni straže Malenica je išao da uzjaše na njega. Premda su imali splav od dasaka, radije su željeli da ih se nosi.

Voda je prekrivala sve što je bilo u zidinama logora. Morali smo kao most graditi vrlo dugi prolaz od našega odjela do drugih odjela. Od opeka se postavljao kao mali zid-stup, na to debele daske. Gore je bilo oko metar širine za hodanje po suhom. Po tom se išlo donositi hranu i sve drugo. Dok smo to gradili, vojnici su stajali na tim daskama i tjerali da se brzo radi. Premda bi bilo brže donositi materijal po tim daskama po suhom, nisu dozvoljavali, nego se moralo nositi po vodi, što je išlo i sporije i škodilo nam je dugo ići po hladnoj vodi. Kad sam ja nosio, stražar je bio okrenut na drugu stranu. Mislio sam da me ne će vidjeti, pa sam išao po suhom, po daskama. Kad me je opazio, požurio je prema meni, udario me u glavu tako da sam pao u vodu.

ISKOPAVANJE MASOVNIH GROBNICA

Bilo je to negdje u ljetu 1947. U blizini logora, na groblju, bilo je nekoliko masovnih grobnica. Ne znam iz kojeg su razloga to iskopavali. Tvrdili su da su te grobnice napunili ustaše. O tome su obavijestili susjedne žitelje pozvavši ih da dođu vidjeti. Došli su i drugi s raznih strana. Iskopavanje su vršili osuđenici, bez ikakvih zaštitnih mjera; rukavica, odijela, čizama... ništa. Samo su dobili lopate. Iz moje sobe opet su uzeli Matu Malenicu. Tada sam zahvaljivao Bogu što mene nisu uzeli, i mislio

sam kako je dobro kad je čovjek nekad slab i mršav. On je išao više dana na ta iskopavanja. Kad se vratio u sobu, sav je smrdio od raspadnutih tijela. Pričao nam je da se tu skupilo odnekud više oficira koji su promatrali iskopavanja. Jedan je rekao da je pronašao svoju ženu. Nahuškani ljudi uokolo su vikali protiv nas jer su im oficiri rekli da su to ustaše pobili i to baš ovi što sada iskopavaju. Vikali su: »Zakopajte sada njih ovdje«, i htjeli su fizički napasti osuđenike, što straža nije dozvolila. Okolni seljaci rekli su da su ovdje kupili tijela ubijenih, koji su na svršetku rata poginuli, ili tko zna kako su došli u vodu, i Sava ih je sa sjevera donijela ovdje te su ih tu skupljali iz vode i sahranjivali. Možda su došli iz Zagreba ili još dalje.

(NE)ZGODE U LOGORU GODINA 1946. i 1947.

Godine 1946. došlo je u logor dosta sposobnih ljudi, vičnih uredskim poslovima. Njima su povjerali da naprave kartoteku i arhiv. Kod prepisivanja presuda osuđenika, našli su i takve presude, koje su napravili partizanski pokretni sudovi. Presuda je ispisana jednostavno na još jednostavnijem papiru koji je sličio papiru za pakiranje paketa. Na presudu je pisalo 15 godina, oni su napisali 5 godina. Mislili su da to nigdje nije zavedeno.

1946. komandir straže logora i komandir logora bio je zastavnik Atalić. Bio je nepismen. On nas je natjerao da se svi skupimo na igralište u 2. odjelu i održao nam je "predavanje" o preodgoju osuđenika. Oko četvrtina slušača bili su intelektualci ili obrazovani ljudi. Što je on tu svega "izvaljivao" da su se samo pogledavali i podsmjehivali. Tako je i više puta govorio atomska 'engeria', umjesto energija. »Nedavno je postao predsjednik Kine Mac Artur", umjesto Mao ce Tung. Mac Artur je bio poznati američki general na kraju 2. svjetskog rata u Aziji. Mnogo smo i drugih gluposti čuli. Poslije su ustanovili da nije dorastao tom položaju, pa su poslali "sposobnijeg".

Odmah početkom 1946. otkrili smo teror nad logorašima koji su isto vršili logoraši, ali bivši partizanski oficiri. Zlostavljali su osuđenike hrvatske narodnosti, osobito ustaše. Iznenada bi u sobi žrtvi preko glave prebacili deku, oborili ga na zemlju, tukli i prebijali do nesvijesti. Kad se je osvijestio, nikoga više nije vidio oko sebe.

Stražare i službenike morali smo pozdravljati skidajući okruglu kapicu s glave i naklonom glave. Tko to nije učinio, stražar bi ga zaustavio, zapisao ime, prezime i matični broj i to predao komandiru na raport za samicu. Jedan osuđenik pričao je ovo: »Pozdravio sam propisno stražara, on me zaustavi i zapisuje moje ime. Ja sam rekao: 'Druže nadzorniče (tako smo ih oslovljavali), ja sam vas uredno pozdravio'. A stražar, ili je bio iskren ili naivan, odgovori mu: 'Znam da si me pozdravio. Šta ću ti ja. Nama je naređeno da svaki od nas mora petoricu osuđenika poslati na raport za kažnjavanje. Ako ja to ne učinim, slabo mi se piše u karakteristik!'«

Negdje od polovice 1947. i dalje, savjetovala nas je uprava logora da pišemo molbe za pomilovanje i na to su poticali. Mnogi su pisali te molbe. Ja je nikad nisam napisao. Pisati molbu značilo je da si kriv i da moliš za pomilovanje. Ja sam osuđen potpuno nevin. Osim toga, bilo je uobičajeno u molbi navesti da se kaješ i obećavaš da ćeš... Nisam htio tražiti njihove milosti i pomilovanja. Međutim, nekako u to vrijeme izašla je jedna amnestija, neka opća amnestija s kojom se je automatski svim

osuđenicima snizila kazna na jednu petinu. Tako je kod mene ispalo da nisam odležao 6 godina, nego nešto oko 5 godina.

PRISILNI RADOVI IZVAN LOGORA STARA GRADIŠKA

Mislim da je to bilo negdje oko proljeća 1948. kad su nas, osuđeničke, počeli slati na stalne radove daleko od logora Stare Gradiške. Bilo nas je previše u logoru pa su tako rasteretili ili napravili mjesta za nove. Tako je i mene zapala sreća (sreća u nesreći) zato što smo bili na svježijem zraku. Odvojili su nas: mlađi i srednjih godina po grupama oko stotinu ili malo niže. Imali smo na sebi logorsko žućkasto-bijelo odijelo, na kojemu je na leđima bilo otisnuto velikim slovima KPD Stara Gradiška. Lijepo ime: kazнено popravni dom Stara Gradiška. Dovedi su nas na teški zemljani i kamenolomski rad na željezničkoj pruzi u Bosni, najprije u Žepče. Već prije našeg dolaska, gospodari su nam izgradili "stanove". Obična drvena baraka koju su okružili bodljikavom žicom. Nedaleko barake iskopana je jama za WC. Radili smo na pruzi na ravnanju brežuljaka za novu prugu. Najjednostavniji alat: kramp lopata, tačke. Određena je bila norma koliko svaki osuđenički mora na dan napraviti, i to se je zapisivalo. Norma se je morala ispuniti. Radno vrijeme bilo je od jutra do mraka. Radilo se i po kiši. Kad bi pokisli na radu i vratili se u baraku, odijelo se stavljalo sušiti. Ako se je odijelo negdje obješeno osušilo dobro, a ako nije, oblačilo se drugo jutro vlažno ili polumokro.

Kad smo u Žepču završili predviđene radove preselili su nas dalje u Želeče. Tu nas je dostigla i zima. I tu je radno vrijeme bilo od jutra do mraka, a radilo se i po snijegu. Stražari su se grijali uz vatru, a mi uz kramp i lopatu. Tu smo bili smješteni u baraci kroz koju je puhalo kao u nekom šatoru. Tu smo prvi put dobili krevete na kat. Grubo zbijeni od dasaka izgledali su kao velika korita. Spavalo se po dvojica gore i dvojica dolje. Nikakvih deka, svatko je imao što je imao. U te krevete dali su nam samo slamu bez ičega drugoga. Po slami bi prostrli vlastitu deku i sa drugom se pokrili. Zbijali smo se jedan uz drugog da nam bude toplije. Nekako se uz dva tijela grijalo, ali je odozdol hladilo. U sredini barake bila je neka velika kanta-peć u koju su se stalno metala drva. Ložilo se, a unatoč tome, dva metra od te peći voda u kanti toliko se smrzla da se led teško probio. U takvoj baraci spavali smo i u svom radnom odijelu koje je često bilo vlažno. Kad smo ujutro uzeli svoje čarape da bi ih obukli, događalo se da bi se one smrzle od hladnoće. Nekad su se i cipele ukrutile.

Par mjeseci po dolasku na te vanjske radove počeo sam dobivati pakete hrane. Izgleda mi da je neki svećenik iz Stare Gradiške izašao na slobodu, otišao u Zagreb u Palmotićeve ulicu i rekao za mene, da bi mi onda oni slali pakete. Dao im je adresu. Pisali su, ja odgovorio i tako smo uspostavili vezu. Slali su mi svakih 14 dana po 7 kg jake kalorične hrane. To me spasilo. Iako je na tim radovima hrana bila bolja nego u Staroj Gradiški, ipak nije imala onu kaloričnu vrijednost kakva je trebala pri ovim teškim fizičkim radovima.

Kad smo tu obavili predviđeni posao, premjestili su nas u novi logor u Doboj. Tu smo radili u kamenolomu s najprimitivnijim oruđem i drvenim toljagama. Mnogi su tu zdravstveno stradali i ostali invalidi. Kamenje se tovarilo na vagone rukama i toljagama, a umjesto lokomotive sami smo gurali vagone do drobilice.

Negdje u zimi 1949. premješteni smo iz Bosne u Gorski Kotar, najprije na izgradnju jezera za hidrocentralu. Bilo je tu i drugih osuđenika. Kasnije smo proveli mnogo vremena u prokopavanju tunela kroz koji će proteći voda iz jezera Gorskoga Kotara u hidrocentralu u Vinodolu. Kad su nas dopremili u Gorski Kotar, najprije smo se naselili u mjesto Lič. Smještaj isti kao svugdje – baraka, žica okolo i stražari. Ovdje smo imali stražare iz Istre. Slabo su znali hrvatski. Naslušali smo se njihovih ružnih psovki *porco* i *porca*... Odatle smo selili negdje dalje u sljedeći logor. To mi je ostalo u žalosnoj uspomeni. Selili smo u drugi logor sve pješke, noseći na sebi sav svoj teret, a toga se s vremenom nakupilo: dvije deke, hrana, odjeća... Snijeg je bio do pojasa. Stalno smo se izmjenjivali jer oni na čelu probijali su snijeg. Stražari su išli uz nas na konjima. Konji su jedva gazili kroz duboki snijeg. Naši nečovječni gospodari... Da su nam bar nabavili saonice za stvari...ali ništa...nosi sve na sebi. Iznutra se znojiš od tereta na leđima, a novi snijeg je stalno padao u oči.

Poslije smo premješteni u mjesto Fužine. Tu smo ostali duže na prokopavanju tunela. I tu su mnogi postali invalidi. Kad smo probijali tunel za hidrocentralu u Vinodolu s obje strane radili su osuđenici. I kad smo ga napokon probili, sastali smo se i bilo nam je drago. Drugi dan pokazali su nam novine s fotografijama kako su ovaj važni posao i probijanje tunela obavili neki dobrovoljni radnici i omladina. Na fotografijama se rukuju i piju šampanjac, vesele se, a nas osuđenika nema, mi to nismo radili...

Svi smo i dalje, makar daleko od Stare Gradiške, pripadali logoru Stara Gradiška. Kad bi kome istekao rok kazne, straža ga je otpratila u logor Stara Gradiška i otpuštan je (ukoliko nije još što zaslužio).

ZAVRŠNA RIJEČ

Početkom 1950. bližio se kraj mome robijaškom životu. Sve više sam o tom mislio i želio da to dođe što prije.

Kad sam 21. travnja 1950. otpušten iz logora na "slobodu"(nije tada ni vani bila prava sloboda), otišao sam ravno iz logora na isto mjesto gdje je bila prva postaja mog križnog puta, u Zagreb, u Palmotićeve 33 i stupio u isusovački red.

U logoru su nam prijetili da će nas cijeli život pratiti karakteristika koju nam oni napišu pri otpuštanju. Bilo je nešto istine u tome, ali nije istina ovo za cijeli život, jer oni nisu trajali cijeli moj život. Nakon godinu dana, kada sam bio u isusovačkome novicijatu, dobio sam poziv da se javim u vojsku na dvije godine. Kad sam se vratio iz vojske kući, slijedeće godine dobio sam poziv da se javim u vojsku u rezervu na dva mjeseca. Opet slijedeće godine u rezervu dva mjeseca...

Mnogo godina sanjao sam o svom prošlom logoraškom životu: Evo ih, ulaze u sobu vojnici na noćni pretres; na mom radu stražar uza me, selim se, sve nosim na leđima i sl. Ostale su mnoge posljedice za cijeli život.